

PRINCIPALELE REZULTATE ALE CERCETĂRILOR ARHEOLOGICE DIN ZONA SUD-VESTICĂ A CETĂȚII DE LA ALBA IULIA (1968—1977). II. PIESELE DE METAL

de RADU R. HEITEL

În acest al doilea capitol al lucrării în care valorificăm cercetările de la Alba Iulia, ne ocupăm de seria pieselor din metal — în marea lor majoritate din bronz sau argint — descoperite în condiții stratigrafice sigure prin săpăturile noastre din spațiul sud-vestic al cetății de tip Vauban, identic zonei de sud-vest a castrului legiunii a XIII-a¹.

Din nivelurile arheologice datate în secolul al II-lea e.n. — deci din cele mai vechi niveluri interceptate aici — provin trei fragmente de fibule din bronz, un fragment de undiță din fier, două aplici din bronz, două virfuri de săgeată de fier și câteva fragmente neidentificabile. Una dintre aplici (fig. 1,1) a apărut în nivelul din a doua jumătate a secolului al II-lea, nivel ce a suprapus nivelările datate cu monedă de la Hadrian. Cele două săgeți, identice (fig. 3,1), au apărut în bordeiele A și B din C XVII, datarea lor la începutul aceluiași secol fiind asigurată².

Cele trei fragmente de fibule fac parte din cunoscuta categorie a „fibulelor puternic profilate” (*Kräftig profilierte Fibeln*)³. Unul dintre ele (fig. 3, 2), descoperit în bordeiul B din C XVII cu o monedă de la Traian, constă dintr-o parte a arcului care păstrează și capul fibulei, avînd de asemenea o parte din spirala neprotejată a resortului. Arcul de secțiune triunghiulară este decorat pe margini prin incizii cu cîte un șir de ghirlande, iar nu cu liniile în zig-zag sau în val, obișnuite la acest tip⁴.

Al doilea fragment (fig. 3, 3), care face parte din piciorul unei fibule terminat cu un buton, a păstrat și placa portagrafei și a fost descoperit în nivelul datat cu monedă de la Antonius Pius (138—161). În același nivel a fost descoperit și un alt fragment de fibulă, format din arc, o parte din cap, o parte din spirala resortului, un buton dispus perpendicular pe picior — poziție des întilnită la acest tip —, o parte din portagrafa înaltă precum și — pe mediana arcului — o „șaiță” de tipul „halbe Scheibe”⁵ (fig. 3,4).

Este deci vorba de un tip de fibulă databil la Apulum în tot cursul secolului al II-lea, sub semnul întrebării stînd continuarea lui în secolul următor sau apariția unor forme derivate. Precizăm însă că în zona pe

¹ Radu R. Heitel, SCIVA, 36, 1985, 3, fig. 3.

² Ibidem.

³ Cf. Oscar Almgren, Mannus-Bibliothek, 32, Leipzig, 1923, p. 34 și passim; Dorin Popescu, Dacia, 9—10, 1941—1944, București, 1945, p. 490; Al. Barnea, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 110; vezi și Gh. Bichir, Dacia, N. S., 24, 1980, p. 158.

⁴ De pildă, cf. Dorin Popescu, op. cit., p. 490, fig. 4, 43.

⁵ Ibidem.

care am cercetat-o, inclusiv în 1980 — 1982 și 1984 — 1985 și la est de catedrala romano-catolică, acest tip de fibulă nu mai apare în nivelurile din secolul al III-lea. Se pare că tipul de fibulă își are originile într-unul caracteristic perioadei La Tène, dar că în secolul al III-lea, cel puțin în Dacia romană, el dispare fiind înlocuit cu alte tipuri ⁶.

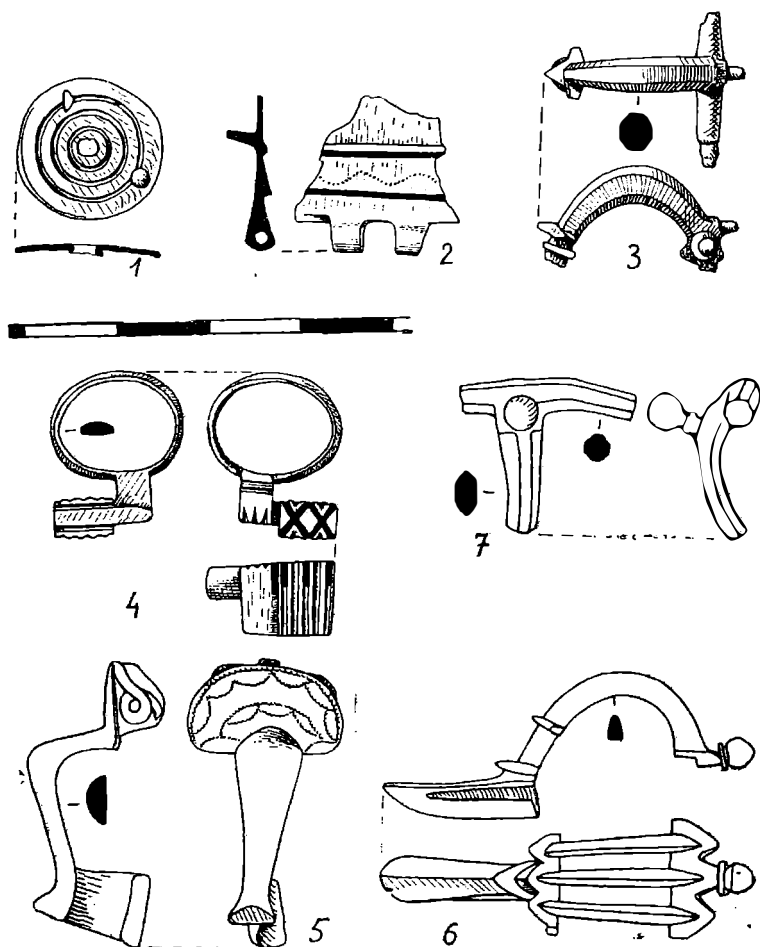

Fig. 1. 1 aplică (bronz); a doua jumătate a secolului al II-lea; 2 balama (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 3 fragment de fibulă (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 4 cheie (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 5 fibulă (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 6 fibulă (argint); prima jumătate a secolului al III-lea; 7 fragment de fibulă; a doua jumătate a secolului al III-lea (între anii 250—270?).

În niveluri datate cu monede din prima jumătate a secolului al III-lea au apărut o balama mică din bronz (fig. 1,2; fig. 3,5), o piesă cu caracter ornamental, conservând probabil anumite valori de simbol și

⁶ *Ibidem*, p. 490, sq. cu bibliografia ; în sensul dat, vezi și Gh. Blchir, *op. cit.* p. 158.

reprezentînd pare-se un „dragon”⁷, confecționată din bronz cu lungimea de 45 mm și grosimea medie de 4 mm, precum și un fragment dintr-o piesă de bronz cu trafor cruciform găsit într-un nivel legat de refacerea valului roman și datat cu monedă de la Elagabal (an 222). Tot în acest nivel, suprapus de altul datat cu monedă de la Gordian III (242—244), a apărut și o fibulă care tipologic constituie o variantă a fibulelor în formă de T utilitate cu balama (*T Fibeln mit Scharniereinrichtung*).

Fibulei descoperite la Alba Iulia (fig. 1,3; fig. 3,6 a, b) îi lipsește din vechime piciorul, partea de legătură a arcului cu piciorul, o parte dintr-un braț, balama și agra. Ea păstrează în schimb un „buton” perpendicular pe cap, al doilea braț terminat și el printr-un buton, ca și arcul dezvoltat, hexagonal în secțiune, avînd la bază profilatura în stea ce caracterizează tipul de fibulă. Sub profilatură fibula păstrează de asemenea pornirea legăturii arcului cu piciorul, legătură care de obicei se termină la rîndul ei cu o profilatură, uneori tot în stea, iar alteori, ca în cazul de față, această parte subțiată era înfășurată cu o sîrmă de bronz. Piciorul și portagrafa trebuie să fi fost asemănătoare celor „în formă de teacă” (*Scheidenförmig*), altă caracteristică a acestui tip. Fibula de la Alba Iulia, databilă în prima treime a secolului al III-lea, își găsește analogii în piese descoperite la sud de Carpați și în unele piese din Pannonia, date în linii mari în aceeași vreme⁸.

Asupra acestui tip de fibulă vom reveni deoarece, pe de o parte, din el derivă în Dacia romană în prima jumătate a secolului al III-lea tipul pe care-l definim drept fibulă „cu coaste” (vezi mai jos), iar pe de altă parte, în a doua jumătate a aceluiași secol, tot din el va deriva, după opinia noastră, sub influența atelierelor ce confecționau „fibula de tip arbaletă” (*Armbrustfibel*), așa numita fibulă „cu buton în formă de ceapă” (*Zwiebelknopffibel*), denumită uneori greșit ca fibulă „cu capete de ceapă” (*Zwiebelkopffibel*)⁹.

În secțiunea C XVII, la baza stratului din prima jumătate a secolului al III-lea, datat cu monede, s-au descoperit două fragmente din suportul unei oglinzi din bronz, o cheie din bronz (fig. 1,4) și două fibule, una din bronz și alta din argint.

Fibula de bronz (fig. 1,5, fig. 3,7 a, b, c) se integrează în grupa așa-numitelor „fibule cu genunchi” (*Kniefibeln*)¹⁰. Arcul ei, semicircular în secțiune, are piciorul înălțat, portagrafa înaltă, iar resortul protejat de o placă semicirculară ce amintește totuși, prin formă, unele dintre plăcile aflate pe fibule de acest tip, chiar dacă acele plăci sînt trapezoidale¹¹. Resortul rupt din vechime și capul adaugă această fibulă seriei celor considerate ca reprezentînd în cadrul grupului o categorie distinctă, a „fibulelor înzestrate cu spirală”, deosebită de categoria majoritară a fibulelor „cu balama” (*Kniefibeln mit Scharnier*). În Dacia s-au găsit ambele categorii¹².

⁷ Piesa se află la Muzeul de istorie al R. S. România, București; din motive obiective fotografia și desenul ei nu au intrat în actualul text.

⁸ Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 494—496, fig. 6, 61, 53 și 67; Ilona Kovrig, *Dissertationes Pannonicae*, ser. II, 4, 1937, pl. XVII, 172 și p. 123 sqq., XII. Gruppe.

⁹ În acest sens, cf. I. Kovrig, *loc. cit.*: în legătură cu denumirea tipului vezi și R. Harhoiu, *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 322.

¹⁰ Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 492 sq.

¹¹ *Ibidem*, fig. 5, 46.

¹² *Ibidem*, p. 493; analogii directe cu piesa de la Alba, deosebirile constînd doar în dimensiuni (mai mici), existența la capătul piciorului a unui mic buton cilindric și pe una dintre piese nerealizarea unui decor similar, cf. Gh. Bichir, *op. cit.*, fig. 3, 9, 13 și p. 164. Interesant

provinciei Dacia¹⁴. Fibula de la Alba (fig. 1,6; fig. 3,8) are arcul format din trei bare paralele (coaste), triunghiulare în secțiune, capul profilat și terminat printr-un buton, modelul profilaturii capului repetându-se pe bara de sprijin a celor trei „coaste”, bară dispusă înaintea părții inferioare a arcului. Partea inferioară se termină și ea printr-o întăritură (prin îngroșare), profilată în unghi, întăritură ce constituia de fapt legătura arcului cu piciorul, picior din care se formează și portagrafa, căpătînd astfel aspectul binecunoscut al „piciorului în formă de teacă” (*Fuss in Scheindenform*)¹⁵. Descoperirea de la Alba a confirmat încă o dată datarea acestui tip de fibulă propusă de O. Almgren încă din 1923.¹⁶

Ultimul fragment de fibulă de care ne vom ocupa, descoperit într-un strat imediat ulterior unui nivel datat printr-o monedă emisă sub *Gordian III*, dar sigur anterior unor depuneri datate în secolele IV—V, ridică unele probleme, în actualul context greu de rezolvat, probleme care însă — dată fiind importanța lor — impun, cel puțin, formularea unor ipoteze de lucru (fig. 1,7). Fragmentul de fibulă în discuție, din bronz, în formă de T, prin arc — ca și brațele — în secțiune hexagonal, cu butonul prezentînd o formă relativ dezvoltată, dispus perpendicular pe capul fibulei precis delimitat, cu mediana arcului lipsită de decor, invocă analogii mai apropiate de cele mai vechi tipuri ale fibulelor cu „butoni în formă de ceapă” și, în replică, mai îndepărtate de tipurile fibulelor în formă de T cu balama. Și din punct de vedere stilistic, traseul arcului, forma și poziția butonului, robustețea componentelor, în ultimă analiză aspectul general al ordonanței lor, apropiat fragmentul mai degrabă de tipurile considerate ca cele mai vechi dintre fibulele cu „butoni în formă de ceapă”, fibule — reamintim —, atunci cînd aveau butonii laterali mai puțin dezvoltați și piciorul mai scurt, considerate ca derivînd din fibulele — arbaletă (*Armbrustfibeln*)^{16a}. Așadar, ținînd cont de poziția ei stratigrafică, de aspectele de ordin tipologic, de îndoitura ce-o prezintă brațul drept (rebut ? !), precum și, în general, de situația de ordin istoric în care s-a aflat Dacia romană după anul 270, sîntem înclinați a o data mai degrabă între anii 250—270 și cu mult mai mari rezerve în ultima treime a secolului, accepție ce, *a fortiori*, ar integra-o tipului 1 stabilit de Erwin Keller¹⁷. În fond, reflectînd din nou asupra acestui tip de fibulă din punct de vedere stilistic (unghi de vedere ce în judecata unor astfel de piese nu trebuie să lipsească), putem cu relativă ușurință constata că sub forma sa elaborată el pare să fi evoluat — prin repetare — în sensul găsirii unui echilibru între dezvoltarea butonilor și a formelor lor, în raport cu lungimea brațelor, cu forma și profilul arcului în raport direct cu lungimea piciorului și nu în ultimul rînd, cu nevoia creării unor cîmpuri necesare pentru realizarea decorurilor sau executării unor anumite inscripții¹⁸. Dacă, pe baza celor discutate pînă aici am încerca să integrăm această fibulă unei serii cu precădere transilvane, atunci ar fi de socotit între fibulele imediat anterioare ei, una dintre fibulele de la Sopor de Cîmpie și o alta de la Alba Iulia (evident derivată din fibulele de tip T)^{18a}, în linii mari drept con-

¹⁴ Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 496.

¹⁵ *Ibidem*, fig. 6, 69 analogii de ordin principal, cf. I. Kovrig, *op. cit.*, pl. XVII, 178—180.

¹⁶ O. Almgren, *op. cit.*, p. 89, „... nach Mitte des dritten Jahrhunderts”.

^{16a} Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 498 și fig. 7, 70—74.

¹⁷ E. Keller, *Die spätromischen Grabfunde in süd Bayern*, München, 1971, p. 31—35.

¹⁸ În acest sens, cf. E. v. Patek, *Dissertationes Pannonicae*, ser. II, 19, 1942, p. 146 sq.

^{18a} Pentru Sopor de Cîmpie, cf. D. Protase, *Un cimitir dacic din epocă romană la Sopor de Cîmpie*, București, 1976, p. 60, 63, pl. XXXVII, 3, și XXX. 7; pentru piesa de la Alba Iulia, Kurt Horedt, *Siebenbürgen in spätromischer Zeit*, București, 1982, fig. 13, 4 și p. 201.

provinciei Dacia¹⁴. Fibula de la Alba (fig. 1,6; fig. 3,8) are arcul format din trei bare paralele (coaste), triunghiulare în secțiune, capul profilat și terminat printr-un buton, modelul profilaturii capului repetându-se pe bara de sprijin a celor trei „coaste”, bară dispusă înaintea părții inferioare a arcului. Partea inferioară se termină și ea printr-o întăritură (prin îngroșare), profilată în unghi, întăritură ce constituia de fapt legătura arcului cu piciorul, picior din care se formează și portagrafa, căpătînd astfel aspectul binecunoscut al „piciorului în formă de teacă” *Fuss in Scheindenform*)¹⁵. Descoperirea de la Alba a confirmat încă o dată datarea acestui tip de fibulă propusă de O. Almgren încă din 1923.¹⁶

Ultimul fragment de fibulă de care ne vom ocupa, descoperit într-un strat imediat ulterior unui nivel datat printr-o monedă emisă sub *Gordian III*, dar sigur anterior unor depuneri datate în secolele IV—V, ridică unele probleme, în actualul context greu de rezolvat, probleme care însă — dată fiind importanța lor — impun, cel puțin, formularea unor ipoteze de lucru (fig. 1,7). Fragmentul de fibulă în discuție, din bronz, în formă de T, prin arcul — ca și brațele — în secțiune hexagonal, cu butonul prezentînd o formă relativ dezvoltată, dispus perpendicular pe capul fibulei precis delimitat, cu mediana arcului lipsită de decor, invocă analogii mai apropiate de cele mai vechi tipuri ale fibulelor cu „butoni în formă de ceapă” și, în replică, mai îndepărtate de tipurile fibulelor în formă de T cu balama. Și din punct de vedere stilistic, traseul arcului, forma și dispoziția butonului, robustețea componentelor, în ultimă analiză aspectul general al ordonanței lor, apropia fragmentul mai degrabă de tipurile considerate ca cele mai vechi dintre fibulele cu „butoni în formă de ceapă”, fibule — reamintim —, atunci cînd aveau butonii laterali mai puțin dezvoltați și piciorul mai scurt, considerate ca derivînd din fibulele — arbaletă (*Armbrustfibeln*)^{16a}. Așadar, ținînd cont de poziția ei stratigrafică, de aspectele de ordin tipologic, de îndoitura ce-o prezintă brațul drept (rebut ? !), precum și, în general, de situația de ordin istoric în care s-a aflat Dacia romană după anul 270, sîntem înclinați a o data mai degrabă între anii 250—270 și cu mult mai mari rezerve în ultima treime a secolului, accepție ce, *a fortiori*, ar integra-o tipului 1 stabilit de Erwin Keller¹⁷. În fond, reflectînd din nou asupra acestui tip de fibulă din punct de vedere stilistic (unghi de vedere ce în judecata unor astfel de piese nu trebuie să lipsească), putem cu relativă ușurință constata că sub forma sa elaborată el pare să fi evoluat — prin repetare — în sensul găsirii unui echilibru între dezvoltarea butonilor și a formelor lor, în raport cu lungimea brațelor, cu forma și profilul arcului în raport direct cu lungimea piciorului și nu în ultimul rînd, cu nevoia creării unor cîmpuri necesare pentru realizarea decorurilor sau executării unor anumite inscripții¹⁸. Dacă, pe baza celor discutate pînă aici am încerca să integrăm această fibulă unei serii cu precădere transilvane, atunci ar fi de socotit între fibulele imediat anterioare ei, una dintre fibulele de la Soporu de Cîmpie și o alta de la Alba Iulia (evident derivată din fibulele de tip T)^{18a}, în linii mari drept con-

¹⁴ Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 496.

¹⁵ *Ibidem*, fig. 6, 69 analogii de ordin principal, cf. I. Kovrig, *op. cit.*, pl. XVII, 178—180.

¹⁶ O. Almgren, *op. cit.*, p. 89, „... nach Mitte des dritten Jahrhunderts”.

^{16a} Cf. D. Popescu, *op. cit.*, p. 498 și fig. 7, 70—74.

¹⁷ E. Keller, *Die spätrömischen Grabfunde in süd Bayern*, München, 1971, p. 31—35.

¹⁸ În acest sens, cf. E. v. Patek, *Dissertationes Pannonicae*, ser. II, 19, 1942, p. 146 sq.

^{18a} Pentru Soporu de Cîmpie, cf. D. Protase, *Un cimitir dacic din epocă romană la Soporu de Cîmpie*, București, 1976, p. 60, 63, pl. XXXVII, 3, și XXX, 7; pentru piesa de la Alba Iulia, Kurt Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, fig. 13, 4 și p. 201.

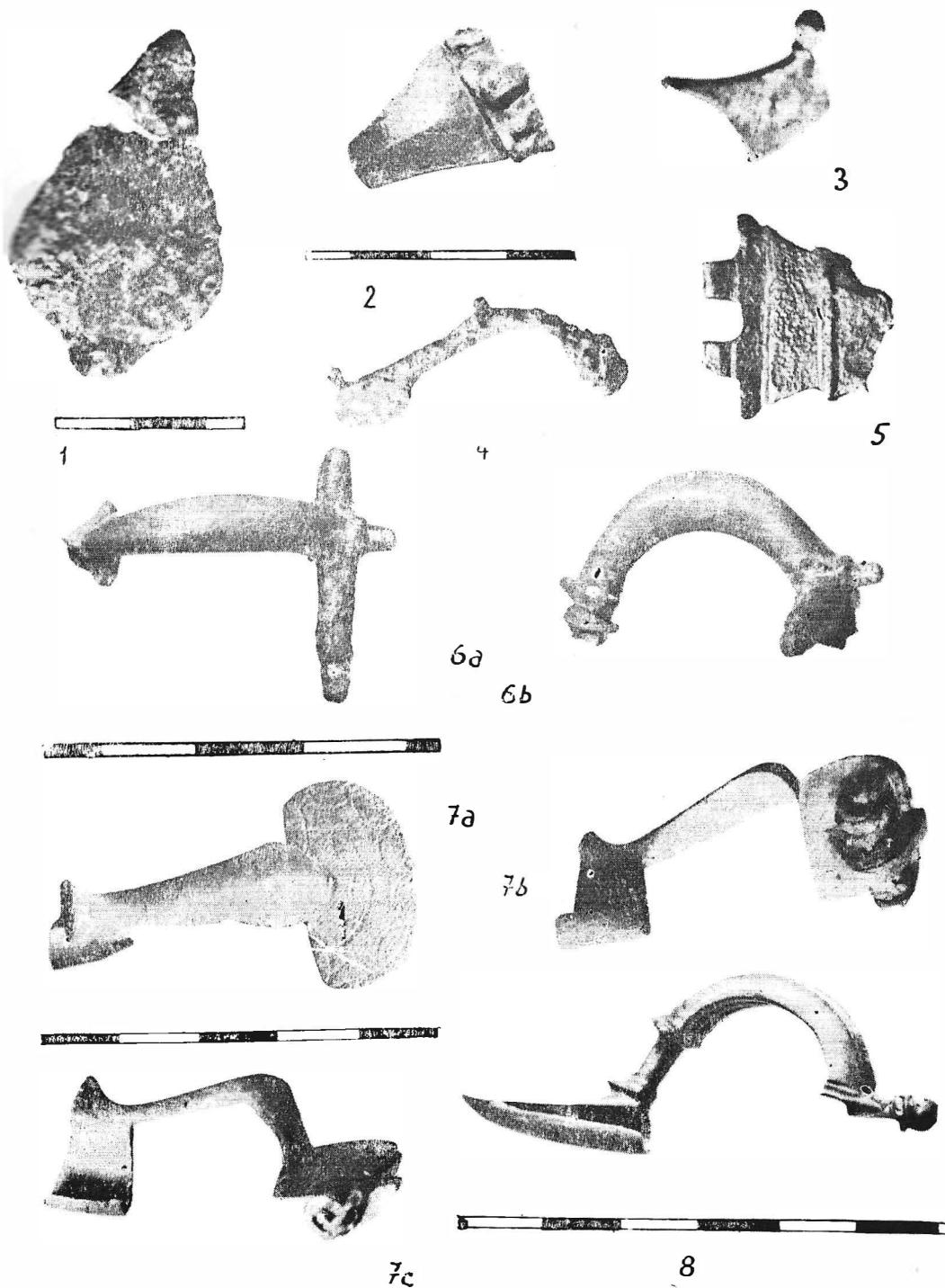

Fig. 3. 1 săgeată (fier); începuturile secolului al II-lea; 2 fragment dintr-o fibulă (bronz); cu monedă de la Traian (96—117); 3 fragment dintr-o fibulă (bronz); cu monedă de la Antoninus Pius (138—161); 4 fibulă; secolul al II-lea; 5 balama (bronz) prima jumătate a secolului al III-lea; 6 a, b fragment de fibulă (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 7 a, b, c fibulă (bronz); prima jumătate a secolului al III-lea; 8 fibulă (argint); prima jumătate a secolului al III-lea.

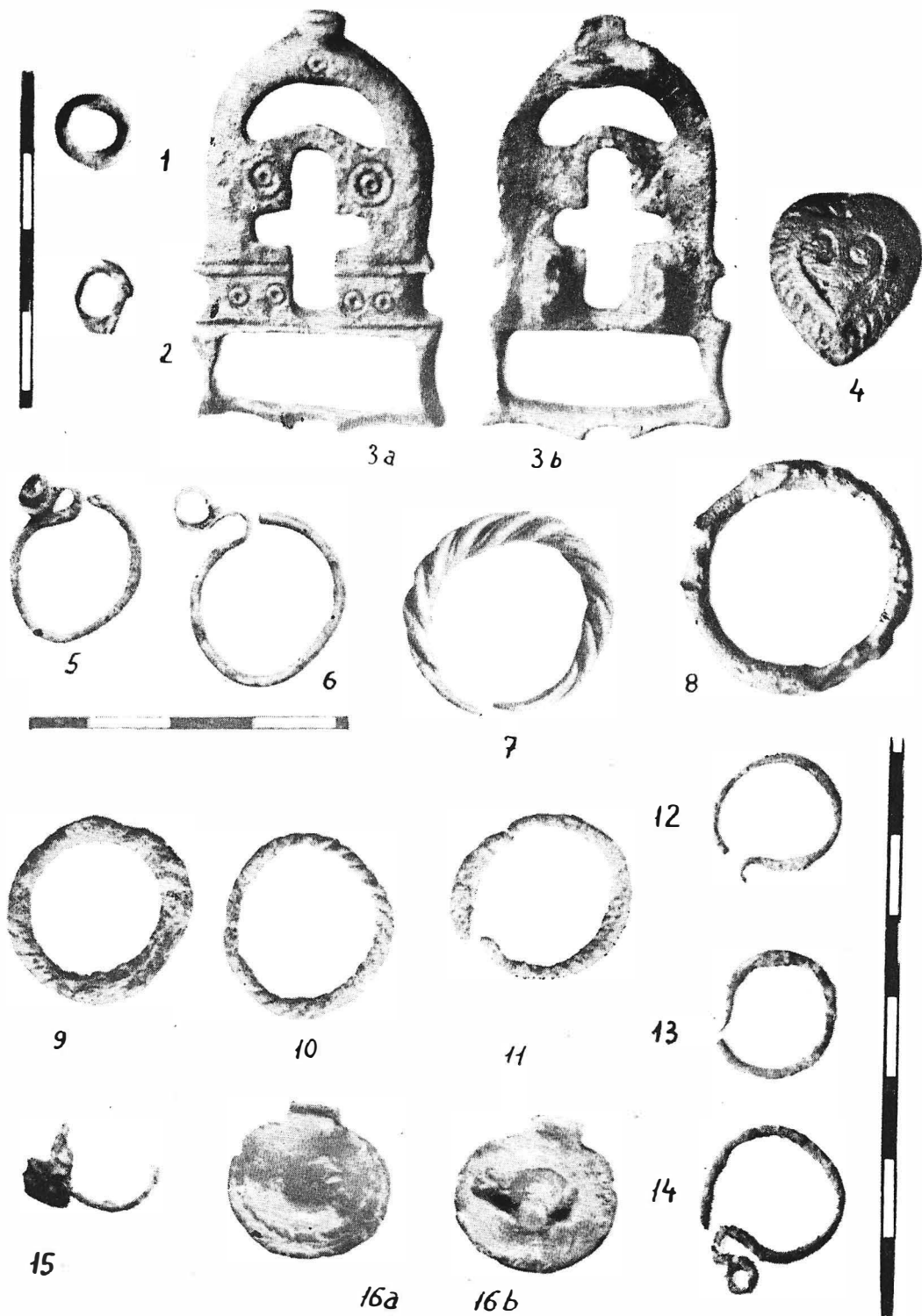

Fig. 4. 1 piesă de harnașament (bronz) ; a doua treime a secolului al VI-lea ; 2 cataramă (bronz) ; a doua treime a secolului al VI-lea ; 4 aplică (bronz) ; prima jumătate a secolului al X-lea ; 5—6 inele de timpplă ; 7 inel de deget (argint) ; 3 a, b, cataramă (bronz) a doua treime a secolului al VI-lea ; 8 inel de deget (argint cu aliaj?) ; 9—11 inele de deget ; 12—14 inele de timpplă ; 15 inel de timpplă cu montură ; 16, a, b — plumb sigilar.

temporane o fibulă din vechea colecție a Muzeului Național de Antichități, o fibulă de la Mătăsaru, eventual, fibulele de la Sarmizegetusa, Ilișua și Ațel, iar ulterioare, în ordinea pe care încercăm să o structurăm (desigur înțeleasă fără delimitări cronologice rigide), fibulele de la Tîrnăvioara (fosta Proștea Mică), Turda, Vețel și Obreja, ca și o altă fibulă amintită de mai de mult ca aparținînd Muzeului din Alba Iulia, precum și celelalte fibule de acest tip, tîrzii, recunoscute pînă acum ca aparținînd teritoriului Transilvan al Daciei romane. De remarcate aici este însă și faptul că în inventarul aflat la Ațel a fost descoperită și o monedă de la Gordian III (242—244), o monedă de același tip fiind însă descoperită și în mormîntul de la Tîrnăvioara dar, evident, alăturată unui inventar compus din piese databile (de pildă inelul) cel mai devreme în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al III-lea (tezaurizată ? !). Tot în acest context mai este de atras atenția și asupra faptului că decorul realizat pe registrul median al arcului fibulei de la Tîrnăvioara (mici triunghiuri umplute cu o pastă neagră amintind de procedeele de a decora piesele din metal în „tehnica Niello”), apare și pe fibulele de la Vețel, Turda (identice) și Obreja, ultima piesă, într-adevăr, fiind cea mai îndepărtată de prototip. Ar mai fi de adăugat și o ipoteză după care, la o oarecare distanță în timp, fibulele de la Tîrnăvioara și Turda au constituit produsele unuia și aceluiași atelier¹⁹. Oricum, după cum apar lucrările, s-ar părea că procesul elaborării acestui tip de fibulă era deja încheiat înainte de ultimul deceniu al secolului al III-lea, fapt ce ar putea amenda opiniile și schema tipologică structurată de Erwin Keller²⁰ și, totodată, să ridice problema existenței unor ateliere ce-au elaborat tipul de fibulă în discuție sau numai l-au produs pe teritoriul Daciei romane pînă în 270, pentru ca după anul 300 să revină pe teritoriul fostei provincii. După opinia noastră — în stadiul actual al cercetărilor —, o astfel de ipoteză nu poate fi respinsă *de plano*.

În actualul context, puținele resturi de metal, incerte ca funcție, descoperite în nivelurile databile în secolele IV—V, nu se cer încă discutate, ele conservînd însă — alături de ceramica aflată în aceste depuneri — valorile lor de documente probatorii ale *continuității populației autohtone* din Apulum²¹.

¹⁹ Pentru piesa din colecția MNA, cf. D. Popescu, *op. cit.*, fig. 7, 78; pentru Mătăsaru, Gh. Bichir, *op. cit.*, fig. 3, 17 și p. 144 (de reținut datarea în secolul al III-lea); pentru Sarmizegetusa, Ilișua și Ațel, K. Horedt, *op. cit.*, fig. 13, 1, 5, 6 și p. 39 sq., p. 201 sq. și *passim* pentru Tîrnăvioara (Proștea Mică), cf. N. Lupu, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 5, 1961, Sibiu, p. 156—164, pl. I, 1a, 1b și 2 a, b (inelul): pentru inel, cf. C. Preda, *Callatis—necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 54, 159, pl. XXV (din mormîntul 212) și p. 205, pl. LXXV; Radu R. Heitel, *Materiale*, 1983, p. 448 și fig. 3, 1; Turda (Potaisa), cf. I. Mitrofan, *ActaMN*, 6, 1969, p. 517—523; pentru Micia, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 86 și fig. 9, 6; vezi și E. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV—XVII descoperite în România*, București 1976, p. 395 sq. Este aici de subliniat faptul că datarea piesei de la Micia mai de grabă în cursul primei jumătăți a secolului IV (ultima ei semnificație constituind și un asigurat *terminus ante quem*) este demonstrată și de o serie de analogii de ordin principal precum și de unele analogii directe. (de pildă, cf. I. Kovrig, *op. cit.*, p. 127 și pl. XL, 3, fibulă din aur, purtînd inscripția *COSTANTI VIVAS*); pentru Alba, ca și pentru celelalte citate sau la care am făcut aluzie, cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 213 sq., precum și comentariul discursiv de la p. 127 sq. și fig. 52; la seria fibulelor anterioare trebuia adăugată și o fibulă descoperită, *passim*, la Micia, iar la seria celor ulterioare o fibulă de tipul celor cu „butoni în formă de ceapă”, la fel descoperită la Micia în cursul cercetărilor arheologice efectuate în castru; pentru informațiile oferite de colegul Bogdan Filipescu (Muzeul de istorie al R. S. România, București), în legătură cu aceste descoperiri comunicate recent și la Institutul de arheologie (București), îi mulțumim și pe această cale.

²⁰ În acest sens, cf. E. Keller, *op. cit.*, p. 26—41

²¹ cf. K. Horedt, *op. cit.*, p. 62 sq., cu bibliografia și *passim*.

De fapt, puține sînt și piesele identificabile în mod sigur, descoperite *in situ*, în depunerile din secolul al VI-lea. În afara cunoscutei cataramă din bronz de „tip Sucidava”, mai pot fi discutate doar încă două piese mici (pînă la 15 mm diametrul lung) din bronz, turnate. Este vorba de o piesă circulară, fațetată (foarte probabil, date fiind roșăturile simetrice pe care le prezintă, o piesă de harnașament) și de o cataramă de un tip absolut caracteristic epocii (fig. 4,1,2).

Catarama de la Alba nu a păstrat spinul dar, pe de o parte, profilul ramei (fără adîncitură pentru virful spinului îndeobște îndoit), iar pe de alta, lungimea barei pe care era situată baza spinului, pledează pentru existența unui spin triunghiular în secțiune, eventual, cu baza în formă de „scut”, poate — ca și pe o piesă similară de dimensiuni aproape identice descoperită la Morești — doar puțin dezvoltat, particularități ce ar putea determina integrarea și a piesei de la Alba în seria timpurie a cataramelor de tip *Schilddornschnalle*, piese datate cu destulă siguranță — fapt ce ar confirma și datarea noastră — în prima jumătate a secolului al VI-lea ²². În legătură cu acest tip de cataramă adăugăm și faptul că în general, el este atribuit categoriei cataramelor de centură (*Gürtelschnallen*), aceasta datorită însă și prezenței lor pe unele centuri late (decîs-ar putea să facă parte și din harnașamente) de care erau prinse și cureauțele, de mici dimensiuni (uneori pentru gențițe), evident, purtătoare ale unor astfel de cataramă și ca atare, poate, mai corect, ar trebui considerate drept cataramă de curcă (*Riemenschnallen*).

Cataramă de „tip Sucidava” — ca de altfel la majoritatea pieselor de același tip — îi lipsește spinul (fig. 2, 1, fig. 4,3). Poziția stratigrafică, piesele la care ne-am referit mai sus, ceramica descoperită în mediul ei stratigrafic, și nu în ultimul rînd, datările de ordin general propuse în urma unei analize pertinente de Ioachim Werner, toate ne-au determinat să propunem pentru cataramă de la Alba o datare în a doua treime a secolului al VI-lea ²³. Această datare o considerăm acceptabilă pentru întreg teritoriul intracarpatic al Transilvaniei și dincolo de acesta pentru, în general, oriunde s-au descoperit astfel de piese la nord de cursul inferior și mijlociu al Dunării. Și o considerăm acceptabilă deoarece întreruperea procesului răspîndirii lor la nord de Dunăre pare a nu fi constituit una din ultimele (odată cu prăbușirea frontierei bizantine după 602) ci una dintre primele consecințe ale apariției la Dunăre a triburilor de războinici avari, după ce în 567 aceștia desființează uniunea tribală gepidică și în anul 582 cuceresc centrul de putere gepid de la Sirmium (după unele surse, în 587, în urma unui puternic raid, avarii par să fi ajuns și pînă în Dobrogea). După această dată, fenomenul răspîndirii cataramelor de tip Sucidava a putut continua doar în direcțiile sud-est, sud și vest, pînă

²² Cf. K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer Vor- und Frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979. p. 186 și 187 (închizători de genți?) și fig. 83, 4; 86, 11; vezi și inventarele mormintelor 36, 8, 39, 5, 104, 8 și passim; în legătură cu această problemă, idem, *Untersuchungen zur frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 100; un exemplar ce prezintă unele analogii directe, cf. M. Rusu, *op. cit.*, p. 272, fig. 2, 37.

²³ Cf. Joachim Werner, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 1, 1955, p. 39—42; pl. 8, 6, 7, 9a, b și 10, piesă aproape identică cu cea descoperită la Alba: o piesă de același tip descoperită la Noșlac, cf. M. Rusu, *op. cit.*, p. 272, fig. 2, 35 și p. 279; două cataramă de același tip descoperite în cimitirul 3 de la Bratei (Mediaș), nepublicate — aflate astăzi — ca de altfel și piesa de la Alba — la Muzeul Național (București), piese pentru care (odată cu aceea de la Noșlac), Ion Nestor înclina spre o aceeași datare, în a doua treime a secolului al VI-lea sau în primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului al VI-lea; vezi și I. Nestor și E. Zaharia, *Materiale*; 10, 1973, p. 198 sq.

în mediul langobard și pînă în Franța și — fortuit — pînă în locuri neașteptat de îndepărtate. Stăruind însă asupra chorologiei lor un fapt se desprinde limpede. În inarea lor majoritate cataramele de acest tip se concentrează de-a lungul cursului mijlociu și inferior al Dunării, la stînga și la dreapta acestui curs, mai numeroase la dreapta lui. Un mare număr dintre acestea din urmă fiind — fapt nu lipsit de anumite semnificații de ordin cultural-istoric — descoperite pe teritoriul Dobrogei²⁴.

Între piesele databile în cursul secolului al VI-lea și seria celor din secolul al XII-lea se situează una singură, piesă databilă în mod asigurat în cursul primei jumătăți a secolului al X-lea. Este vorba de o aplică, mai probabil de haruașament, recuperată din umplutura unui mormînt de călăreț, mormînt săpat pînă la o mică adîncime în umplutura unei locuințe de tip Dridu, locuință foarte probabil incendiată pe la începuturile secolului al X-lea²⁵.

Piesa în discuție, cordiformă, concavă, confecționată din bronz, prin turnare, păstrînd pe revers trei agățători din același metal, are marginile aversului striate și este decorată în cîmp cu obișnuita semipalmetă stilizată, realizată în relief plat, motiv constituind o caracteristică a artei stepelor (fig. 4,4). După opinia noastră, aplica trebuie să fi fost confecționată într-un atelier situat undeva în zona de sud-est a Ungariei sau în arealul cursului inferior al Mureșului, atelier ce păstra încă influențele de ordin tehnic și în tratarea subiectelor decorative de ordin principal, aparținînd atelierelor ce la sfîrșitul secolului al IX-lea și la începuturile secolului al X-lea confecționau piese similare sau, prin presare și gravare,

²⁴ În acest sens, J. Werner, *op. cit.*, și p. 45 și p. 46, harta 1 : pentru teritoriul României harta răspîndirii lor dată de J. Werner poate fi acum circumstanțiată după cum urmează, dispoziția pieselor în spațiu carpato-danubiano-pontic fiind, după opinia noastră, edificatoare : în afara pieselor deja citate (supra, nota 23) pentru Pecica (Banat), cf. I. Barnea, *Les monuments paléochrétiens de la Roumanie*, Roma, 1977, p. 249, fig. 99, 3—5 ; idem *Arta creștină în România*, I, București, 1979, p. 266, pl. 115, 1—3 ; Orsova, J. Werner, *op. cit.*, p. 45 și 46, harta ; Sucidava (Celei), *ibidem* ; Drobeta (Tr. Severin), D. Tudor, Drobeta 2, 1976, p. 127, m. 25, pl. VII, 3, XII, 3 ; Histria, I. Barnea, *Les monuments...*, p. 232, fig. 89, 9 ; Beroe (Piatra-Frătăței), A. Petre, *Materiale*, 8, 1962, p. 565—589, fig. 15 b 1 și 2 și fig. 16, b 1 și 2 : b 2 fiind o „aplică” ce reprezintă prin forma și compoziția decorului evident analogii, cei pușin de ordin principal, cu plăcile caracteristice cataramelor de „tip Sucidava” : idem, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 347 ; I. Barnea, *Les monuments...*, p. 231—232, fig. 89, 5—8 ; Izvoarele (jud. Constanța), V. Culică, *Pontica*, 2, 1969, p. 367, fig. 3, 2 ; Tropaeum Traiani, în *Tropaeum-Traiani*, I, Cetatea, București, 1979, p. 192, fig. 174/10, 8 ; Dăncuș (jud. Vaslui), Gh. Coman, *Danubius*, 5, 1971, p. 78 ; la harta dată de J. Werner se mai pot adăuga și alte două piese din Iugoslavia, de la Vjesnik (zona Splitt) și Vjernik (zona Zagreb) — informații de la colegul Nicolae T. Dănilă, pentru care îi mulțumim și pe această cale. Aici trebuie însă adăugate și alte două piese din Iugoslavia denumite „catarama bizantină”, citate de Arnulf Koilautz, în *Studijne Zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 151, fig. 8, 2, 4. Cu acest prilej atragem atenția și asupra unei piese similare, piesă care după ornamentul plăcii (trafor în semilună suprapus de două cercuri), forma și profilul ramei (spinel lipsește), pare databilă în cursul secolului al VI-lea sau, cel mai tirziu, la începuturile secolului al VII-lea (o datare, la începuturile secolului al VI-lea ar putea însemna, eventual, că ne aflăm în fața unui tip de cataramă imediat premergătoare cataramelor de tip „Sucidava” ; piesa se află în Colecția Severeanu, cu ul. n. număr de inventar 9057) ; în legătură cu istoria acestei epoci, cf. L. Hauptmann, *Byzantion*, 4, 1927—1928, p. 137—170 ; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobrouja*, București, 1938, p. 376, sqq. ș.a. ; în legătură cu evenimentele din ultimele decenii ale secolului al VI-lea considerăm și descoperirea de la Tirgșor, cf. Gh. Diaconu și P. Diaconu, *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 165—173 ; în legătură cu problema în discuție vezi și C. Preda, în *Relations between the autochthonous population and the migratory populations on the territory of Romania* București, 1975, p. 224, sq. cu bibliografia ; în acest context nu este lipsită de interes și seria celor 7 monede bizantine descoperite în zona Albei, serie care începe cu anul 408 și se încheie cu anul 581, cf. Al. Popa — Gh. Fleșer, *Apulum*, 12, 1974.

²⁵ R. Heitel, *op. cit.*, p. 225.

din metale nobile, piese avînd, deseori, pe lingă un caracter ornamental, și unul funcțional.

În sprijinul datării aplicii de la Alba în prima jumătate a secolului al X-lea invocăm drept *terminus ante quem* datarea în a doua jumătate a secolului al X-lea a unei serii de aplici aflate în inventarele unor morminte descoperite mai de mult în cimitirele de la *Kecel* și *Kenezlő*, piese, în mod evident, prezentînd forme mai evolute ²⁶. În continuare, dacă considerăm datarea pieselor de la *Kecel* și *Kenezlő* un asigurat *terminus ante quem*, atunci datarea gamei decorurilor similare realizate la sfîrșitul secolului al IX-lea sau la începuturile secolului al X-lea pe o serie de piese, unele avînd un caracter funcțional sau ornamental (uneori înbinîndu-se armonios), se poate considera un tot atît de asigurat *terminus post quem*. Aceasta întrucît gamele decorative aflate pe acest tip de piese, realizate și ele în relief plat prin aplicarea unor tehnici caracteristice orfevrăriei de origine orientală, stau la baza și — evident — constituie sursa de inspirație pentru decorul și pentru maniera în care a fost realizată aplica descoperită la Alba-Iulia ²⁷.

În legătură cu problema datării piesei de la Alba stă și relativ recenta descoperire pe valea Mureșului, la Blandiana (Alba), într-un mormînt de călăreț — cu un inventar și cu anumite detalii de ritual sepulcral ieșite din comun, complex funerar a cărui datare în cursul, primei jumătăți a secolului al X-lea pare a nu putea fi pusă la îndoială — a unor cataramae de un tip absolut caracteristic epocii, așa numitele „*cataramae în formă de liră*” ²⁸. Problema merită un scurt excurs.

După opinia noastră, acest tip de cataramă derivă din tipul de cataramă ovală (cu tendința spre forma în acoladă), cu axul spinului întărit la capete — caracteristică în epoca avară mijlocie și tîrzie — la care s-a adăugat un cadru rectangular, cu bara-bază întărită la capete, bară ce a asigurat astfel o legătură cu mult mai solidă între curea și cataramă. Oricum, tipul „liră”, ca și cel din care pare a deriva — cel puțin în mediul maghiar — a evoluat lent, fiind încă ușor de recunoscut în secolul al XII-lea, pentru că în secolul al XIII-lea să dispară ²⁹. Este însă de remarcant în mod special faptul că expresiile inițiale ale acestui tip, ce pare să fi fost deja elaborat încă *înainte de pătrunderea triburilor maghiare în bazinul carpatic*, se mai mențin încă și la începuturile secolului al XI-lea ³⁰. Ca atare, cel puțin în Transilvania, o piesă de acest tip nu poate oferi o datare în

²⁶ Pentru Kenezlő, cf. Fettich N., *ArchÉrt*, 45, 1931, p. 78—112, în general: pentru *Kecel*, idem, *ActaArchHung*, 21, 1937, 1 și 2, p. CXVII și CXVIII.

²⁷ În acest sens, cf. Budinsky — Krieka V — Fettich N., *Das altungarische Fürstengrab von Zemplin*, Bratislava, 1973 — de pildă, ceșcuța din argint: *Important sites slaves in Slovakia*, Bratislava, 1978, p. 295 sq., fig. 124; aplică timpurie, la p. 226—227, fig. 93, 3: vezi și Kiss Lajos, în *ActaArchHung*, 1938 (textul german), p. 19—24, și planșele care însoțesc textul.

²⁸ Descoperirea este în curs de publicare: mulțumim și pe această cale autorilor ei, Gh. Anghel și H. Ciugudean (Muzeul Unirii, Alba-Iulia) de-a ne fi îngăduit efectuarea unor note privind inventarul acestui mormînt; cataramele din mormîntul de la Blandiana sînt aproape identice cu o cataramă de acest tip descoperită la Tirgșor și discutată de R. Harhoiu, la ale cărui concluzii — în parte — ne asociem; vezi SCIV, 23, 1972, 3, p. 422—424.

²⁹ În sensul dat, cf. Eva Garam, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, Budapesta, 1979, la figuri, inventarul M. 121, 12, și passim; pentru secolul al XII-lea, cf. Székely Zoltan, Korunk Evk, Cluj, 1973, p. 223, stînga sus.

³⁰ În acest sens, cf. R. Harhoiu, *op. cit.*, antamarea în discuție a inventarelor din cimitirele de la Nitra na Lupke și Pilin; supra, nota 26, *Kecel*; aici pot fi invocate și inventarele din cimitirul de la Tomnatec, cf. Kühn Lajos „... Nagyöszön”, în *ArchÉrt*, 31, 1911, p. 182 sq. și Kiss L., supra, nota 27.

cadrul unor limite cronologice strînse, mai degrabă ea poate fi cea datată mai precis, în funcție de mediul arheologic în care a fost descoperită.

Așadar, prezența lor nu va putea oferi o datare mai strînsă, de pildă, a complexului funerar de la Blandiana și nici nu vor putea fi invocate pentru a data mai precis unele descoperiri similare. În schimb, anumite elemente de ritual și anumite piese de inventar — între care se situează și aplicile — vor putea, tot mereu, oferi date cronologice sigure, în limite destul de strînse, fapt ce va permite interpretări de ordin istoric ferite de erori grave.

Mai departe, trecem la descrierea și — în actualul context — la un mai strîns comentariu privind piesele de metal descoperite în necropola catedralei I, piese databile, cu toată siguranța, în cursul secolului al XII-lea. Reamintim și faptul că noi am cercetat din această mare necropolă 291 de morminte, datate — între altele — și pe baza unei serii de 24 de monede descoperite *in situ*, monede ce încep cu emisiuni ale regelui Coloman (1095—1114) și se încheie — *fără a înregistra vreo întrerupere* — cu emisiuni ale regelui Bela III (1172 — 1196). Adăugăm și faptul că, din această necropolă, mai de mult, au mai fost cercetate 26 de morminte, datate și ele — la fel în mod asigurat — în cursul secolului al XII-lea ³¹.

Dispoziția mormintelor în teren, în special gruparea lor (*prin supra-puneri*) în anumite spații, în contrast cu dispoziția lor în șiruri, aflate între spațiile aglomerate, ne determină să credem în existența unor porțiuni din teren rezervate unor anumite grupuri familiale și — în continuarea acestor observații — lipsa, frapantă, a unor morminte în zona absidei altarului catedralei I b ne determină totodată să credem că în acel spațiu orice rezervare era interzisă.

În legătură cu ritualul ce se consuma în cursul înhumării un fapt apare ca sigur. Moneda-obil ce se depunea în mormint era plasată *pe gura* celui decedat și nu — după cum se mai afirmă uneori — în gură.

În morminte, drept obiecte de inventar, apar cunoscutele inele de tîmplă cu un capăt în formă de S — foarte probabil, prezența lor fiind de pus în legătură și cu fixarea părții din giulgiu ce acoperea capul — precum și tot atît de cunoscutele inele de deget, lucrate din porțiuni de sîrmă îndoite pe lung, împletite și apoi răsucite într-o singură direcție (unul din capete fiind ținut fix), pentru ca la sfîrșit capetele să fie ciocănite, la cald, rigidizînd astfel forma și diametrul dat al piesei (fig. 4.9—11). Aceeași tehnică se aplica și la confecționarea inelelor de tîmplă. În marea lor majoritate ele au fost lucrate din porțiuni de sîrmă din bronz sau argint, de obicei circulare în secțiune, unul din capetele sîrmei fiind ciocănit la cald. se pare, cu un mic ciocan din lemn. După unele informații operația se executa pe o nicovală de mici dimensiuni avînd, în secolul al XII-lea, uneori, suprafața striată; modelul apărea astfel pe capătul aplatisat al inelului, capăt ce, în final, era îndoit și rulat în forma dorită. La cîteva dintre exemplarele descoperite în necropola de la Alba Iulia sîrma, în secțiune, era semicirculară (de fapt, spre exterior, concavă). într-un singur caz, sîrma prezenta o secțiune triunghiulară. Diametrul inelelor de tîmplă, *indiferent de perioadă*, a variat, între 12 și — maximum. — 35 mm

³¹ Cf. R. Meitel, *op. cit.*, p. 228; K. Horedt, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 504; idem, *Untersuchungen zur frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958, p. 69 sq., cu bibliografia (vezi și p. 141); în legătură cu datele arheologice ce vor fi discutate în text, idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 118 sq. și p. 138—140; precizăm și cu acest prilej faptul că materialul osteologic recoltat de noi se află de mai mult timp în atenția centrului de antropologie din Iași de la care — în continuare — așteptăm un răspuns.

(fig. 2,2—4 ; fig. 4,5,6, 12—14) ³². Precizăm aici și faptul că inelele de tâmplă cu plăcuța striată apar încă de la începuturile necropolei (cu monedă, Coloman) și totodată faptul că, în general, cel puțin în aria Transilvaniei intracarpatică, ele nu apar înainte de secolul al XII-lea ³³.

În ceea ce privește diametrul inelelor de deget el s-a înscris, cu foarte puține excepții, de la 16 la 22 mm. Două însă dintre aceste excepții sînt de amintit în mod aparte. Astfel, în M.209, mormînt databil pe la mijlocul secolului al XII-lea, pe lingă două inele de tâmplă din bronz, de mici dimensiuni, aflate, ca de obicei, lingă oasele temporale, pe o falangă a mîinii drepte a fost găsit un inel de argint, masiv, cu diametrul maxim de 30 mm. Inelul a fost confecționat prin răsucirea într-o singură direcție, a unei bare de sîrmă, subțire, de data aceasta însă îndoită, pe lung, în trei, ceea ce în final a condus la aplatizarea — prin ciocănire — a celor două capete îndoite, capetele rămase libere fiind colate la începutul celor aplatizate, evident, prin același procedeu (fig. 2,5 ; fig. 4,7) ³⁴. În M. 237, la fel pe o falangă a mîinii drepte (de remarcat, inelele apar *întotdeauna la mîna dreaptă*), a apărut un inel de argint (aliaj ?), lucrat dintr-o singură bară (foarte probabil prin ciocănire la cald și nu prin turnare) inel decorat — caz unic — prin excizarea unor părți din corp (fig. 2,6 ; fig. 4,8). În mormînt, lingă partea dreaptă a maxilarului inferior, a apărut și o monedă din argint de la Geza II (1141—1162). Cu excepția a două dintre ele inelele de deget au apărut numai în mormintele în care s-au descoperit și inele de tâmplă. La fel, *in situ* — adică pe lingă oasele temporale — au apărut 48 inele de tâmplă dintre care 45 cu un capăt în formă de S și 3 cu un capăt aplatizat (fig. 2,7,8 ; fig. 4,12,13). 18 dintre mormintele conținînd piese de inventar sepulcral — odată cu alte 73 aflate în același mediu stratigrafic — au fost datate, în mod strîns, pe baza seriei de monede amintite. Din 27 de monede din cursul secolului al XII-lea, *in situ*, au apărut 22 de monede din argint și două din bronz, acoperind perioada de la Coloman (1095—1114) pînă la, inclusiv, Bela III (1172—1126). Dintre inelele de tâmplă numai șase sînt din argint, iar dintre inelele de deget numai trei. Într-un mormînt nederanjat, a apărut un singur inel de tâmplă lingă osul temporal drept, împreună cu un „ac de păr”, cu buton sferic, de un tip caracteristic pentru secolul al XII-lea ³⁵. După resturile unor piese sau monede găsite în poziții secundare și după urmele de oxizi aflate pe oasele unora dintre scheletele cercetate numărul pieselor de inventar și a monedelor-obol trebuie să fi fost, cel puțin, de trei ori mai mare.

În legătură cu inelele de tâmplă mai amintim și alte două cazuri de excepție. Într-un mormînt datat cu o monedă de la Coloman, au apărut patru inele de tâmplă, două terminate în S și două cu unul din capete aplatizat, precum și un inel de deget din bronz. Într-un alt mormînt, datat și el printr-o monedă de la Coloman, pe lingă două inele de tâmplă obiș-

³² Cf. R. Heitel, RRHA, 2, 1972, p. 141—143 și *passim* ; în legătură cu evoluția dimensiunilor și a datării lor, *ibidem*, p. 155, notele 8 și 9 ; în legătură cu aceste probleme, vezi și, Heinrich Rempel, *Reinheingraberfriedhöfe des 8—11. Jahrhunderts aus Sachsen Anhalt, Sachsen und Thüringen*, Berlin, 1966, în general, p. 57, 62, fig. 5 și pl. 23 ; în legătură cu problema tehnicilor în care erau confecționate aceste piese mulțumim și pe această cale colegului Ștefan Olteanu pentru informațiile date.

³³ Toate informațiile obținute pînă astăzi, la paisprezece ani de la publicarea articolului din RRHA (*supra* n. 32) au confirmat această constatare.

³⁴ Vezi și *ibidem*, p. 142 sq și fig. 2.

³⁵ Cf., *supra*, nota 31, Kurt Floredt, lucrările și locurile citate : R. Heitel, *op. cit.*, p. 154, nota 7.

nuite, a apărut și un al treilea, la fel din bronz, din păcate cu o parte ruptă din vechi, înel ce a păstrat pe fragmentul de tijă rămas restul unei monturi, foarte probabil în formă de globuleț (fig. 4, 15). Aproape sigur, pe partea ce lipsește a existat o montură identică și capătul în S sau rulat (lipsește și probabilă pereche a acestui tip de inel) ³⁶.

Am precizat într-un loc ³⁷ faptul că monedele de la Bela III marchează încheierea fazei din secolul al XII-lea a necropolei primei catedrale și că după un „hiatus” de 8 ani apar — datate în cursul primei jumătăți a secolului al XIII-lea — o serie de morminte definite de noi drept *morminte în cistă din cărămidă cu o nișă pentru cap*. Avem acum dovada că ele aparțin unor coloniști germani, aduși de Andrei al II-lea (1205—1235), din momentul când a hotărât începerea construcției actualei catedrale ³⁸.

În încheierea acestei părți, ținem să precizăm următoarele: datele obținute în necropola catedralei din secolul al XII-lea — desigur, alături de multe altele — vor contribui la o mai bună înțelegere și interpretare a fenomenelor de ordin social-economic-cultural caracteristice societății transilvane din secolele XI—XII, în sensul că vor contribui la clarificarea fenomenului prin care procesul de evoluție a acestei societăți s-a reflectat în modul de organizare a necropolelor, a ritualurilor — știut este, atât de conservatoare. Ca atare, va trebui tot mereu să se țină seama de *apartenența etnică* a celor aflați într-o necropolă sau alta, ideal, într-un mormânt sau altul, pentru a evita astfel generalizări inadvertente în raport cu istoria — în special social-culturală — a unui etnos sau altul ³⁹.

Din punct de vedere cultural piesele din inventarele aflate în necropola din secolul al XII-lea aparțin *culturii Bielo—Brdo*. În aria municipiului Alba-Iulia descoperiri similare datate în secolele al XI-lea și al XII-lea s-au efectuat de mai de mult sau, relativ, recent ⁴⁰.

Elementele caracteristice acestei culturi în secolele XI—XII, în Transilvania, s-au răspândit de la *vest spre est* ⁴¹. Inițial, ele au fost vehicu-

³⁶ După opinia noastră aceste monturi constituie, pe de o parte, un ecou al monturilor similare, unele bogat ornamentate în stilul caracteristic mediului de artă bizantin — aflate pe inele de templă de același tip descoperite — până acum — cu precădere, în Europa centrală (în acest sens, vezi, H. Rempel. *op. cit.*, fig. 10, b, d, e, g și passim), iar pe de altă parte, un ecou tardiv al influențelor provenite în cursul formării culturii Bielo Brdo din cultura Kottlach: în acest sens, cf., dr. Fischbach Otto, ArchErt, 1897, p. 141 sq, piesă din cimitirul de la Krungl identică cu o piesă „de la Kottlach” (apud dr. Fischbach Otto, nota 3).

³⁷ R. Heitel, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 228 sq.

³⁸ În acest sens, cf. Volker Vogel, Archäologisches Korrespondenzblatt, 1, 1972, p. 69—37, ciste identice; în legătură cu alte tipuri de ciste caracteristice germanilor, de pildă, cf., Arnold Tschira, în *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin, 1958, p. 481 sq; R. Heitel, *Monumentele medievale din Sebes—Alba*, București, 1964 text și fig. 7: idem, RRHA 2, 1972, p. 149 și fig. 7: ciste aparținând coloniștilor germani s-au descoperit și în Ungaria: de pildă, cf. István Méri, Régészeti Füzetek, 2, 1964, 12, p. 80 și 82: pentru date vezi și pl. I, 4;

³⁹ În acest sens vor trebui judecate și încercările făcute până acum în direcția de cercetare amintită; vezi, de pildă, Bakó Geza, în SCIV, 23, 1972, 1, p. 83—91.

⁴⁰ În acest sens, cf. K. Horedt, *Untersuchungen...*, p. 52—69 (unde se amintește și descoperirea unui craniu trepanat ca și în mormintul 24 de la Hunedoara) și fig. 11, 12, 13, 14, 15, 16 și 17: idem, Contribuții..., p. 116 sq.; idem, SCIV, 5, 1954, 3—4, p. 503 sq; pentru Hunedoara, Marlon Roșka, Dolg, Cluj, 1913, p. 165 sq, și Ernő Kövári, Dolg, Cluj, 2, 1911, p. 314 sq: în acest context vor trebui reținute și unele dintre pertinentele observații publicate de Dorin Popescu, în Materiale, 2, 1956, p. 124—152, în legătură cu cimitirul de la Vârșand: recent, în zona necropolelor situate la nord-vest de catedrală a apărut și un cimitir ale cărui începuturi sint, cel mai devreme, databile în a doua jumătate a secolului al XI-lea (necropola IV, după notația noastră), cimitir — cercetat de colegul M. Blăjan.

⁴¹ În acest sens, R. Heitel, RRHA, 2, 1972, p. 140—143; 146—148: cu rectificarea necesară a datării în secolele X—XI — cum, greșit, apare în text — a culturii de tip Dridu, în secolele IX—X.

late de maghiari (după unele opinii, de slavo-maghiari), dar, în cadrul unui complex proces de natură istorică ele au fost preluate și de români. Dealtfel — după cum, într-o manieră sau alta se și recunoaște — în chiar procesul de structurare a culturii Bielo-Brdo, pe lângă slavo-maghiari, au contribuit și anumite grupuri de populații considerate... „alogene” (sic ? !)⁴².

După opinia noastră, inelul de timplă cu un capăt în formă de S — ale cărui origini au constituit de la bun început o problemă aparte⁴³ — apărut în mediul de tradiție provincial — romană din bazinul carpatic în urma unui lung proces de evoluție⁴⁴, în cursul secolului al IX-lea apare deja într-o formă elaborată, într-un mediu etnic eterogen, în care se recunoaște și prezența unei populații romanizate, de fapt, în realitate, o populație ce poate fi definită — în adevăratul sens al termenului — drept *romanică*⁴⁵.

Apariția lui (ca dealtfel și a unor coliere din sîrmă împletită) încă de pe la sfîrșitul secolului al IX-lea explică începuturile fenomenului răspîndirii lui spre est, inițial — fapt deosebit de important — datorită unor influențe provenite din mediul de cultură carolingiană, înainte de formarea culturii Bielo-Brdo propriu-zise⁴⁶. Din alte cauze (vom reveni asupra problemei cu alt prilej), în cursul secolului al X-lea el apare și în Transilvania, la fel, înainte de pătrunderea culturii Bielo-Brdo⁴⁷.

În Transilvania, odată cu apariția culturii Bielo-Brdo, *din punct de vedere cultural*, nu mai avem de-a face, la modul propriu, cu o cultură de tip Dridu-Alba-Iulia. Faptul este marcat în mod evident de fenomenul

⁴² De pildă, cf. Kiss Attila, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 19, 1975, p. 77 și passim; în această direcție de cercetare va trebui reluată și „ipoteza românească” după cum a denumit-o, inspirat, D. Popescu, *op. cit.*, p. 136—139.

⁴³ De pildă, cf. Liubor Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, Paris, 1926, p. 88, sq și passim.

⁴⁴ În acest sens, cf. Maria Comșa, *Romanoslavica*, 16, 1968, p. 459, cu bibliografia.

⁴⁵ În legătură cu această problemă, cf. K. Attila, A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 9, 1965, p. 81—123; Agnes Cs. Sós, *Die Slavische Bevölkerung West Ungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 82 și passim; R. R. Heitel, *SCIVA*, 34, 1983, 2, p. 111, 113 ș.a.

⁴⁶ În legătură cu problema difuzării acestui tip de inel de timplă spre est, înainte de formarea culturii Bielo-Brdo, precizăm următoarele: acest inel apare în cadrul culturii Kóttlach, de pildă, în cimitirul de la Krungl, cimitir care, după inventarele lui sepulcrale nu poate fi, în nici un caz, datat în cursul secolului al X-lea (după cum s-a încercat). ci doar, eventual, la începuturile secolului al X-lea — sfîrșitul lui: vezi, dr. Fischbach Otto, *op. cit.*, p. 141 și pl. VI, 10, 11, VII, 8, VI, 8 (piesă de certă tradiție avară), VI, 3 etc.; inelele de timplă de la Krungl explică și descoperirea de la Sălacea (cf. N. Chidioșan, *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 611—615), fapt sesizat și de autorul descoperirii dar care, totuși, a acceptat o datare în secolul al X-lea, deci în epoca de maximă activitate războinică a triburilor maghiare. După opinia noastră cimitirul de la Sălacea este databil — pentru a invoca acum, *pro causa*, și două evenimente de caracter istoric — între 892 și 907 (aluzie la atacurile lui Arnulf de Carintia și pătrunderea maghiarilor în Pannonia). În acest sens — ținînd cont tot mereu și de realitățile cultural-istorice cile se cunosc —, vezi și I. Karošec, *ActaArchifung*, 1965, p. 59—63, unde găsim subliniată și problema populației romanice; la fel, în același sens, period. cit. la p. 83—86, intervenția lui I. I. Mitscham-Märheim; în legătură directă cu problema în discuție, vezi și, de pildă, Herwig Friesinger, *Mitteilungen der Prähistorische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 15—16, 1971—1974, p. 10 și pl. 23; în legătură cu pătrunderi în intracarpaticul transilvan a unor elemente de ordin cultural provenite din mediile de cultură carolingiană, vezi și R. R. Heitel, *SCIVA*, 33, 1983, 2, p. 103, 107 și passim.

⁴⁷ Mai multe inele de acest tip au apărut în inventarele unor morminte aparținînd necropolei III de la Alba-Iulia, necropolă databilă în cursul secolului al X-lea și — poate — în cursul primei jumătăți a secolului al XI-lea; informații de la colegul II. Ciugudean căruia îi mulțumim și pe această cale.

disparației ceramicii cu decor lustruit caracteristică culturii Dridu. Spre sfârșitul secolului al X-lea un fenomen similar remarcăm și la sud și est de Carpați, acolo datorită procesului de pătrundere a triburilor de războinici pecenegi. Ca atare, de o cultură, propriu-zisă, de tip Dridu—Alba-Iulia, inițial constituind o expresie a populației romanice din sud-estul Europei, *nu poate fi vorba decât în secolele IX—X*. Pentru judecarea istoriei Transilvaniei în cursul secolelor IX—XII faptul prezintă o importanță cu totul deosebită ⁴⁸.

Ultimele piese pe care le mai amintim au fost descoperite într-un strat databil în secolele XVI-XVII și într-un mormint din secolul al XVIII-lea. Este vorba de un bolț de arbaletă și un plumb (fig. 4,16) sigilar, iar din mormint o cataramă din bronz (cadru din bronz este, foarte probabil, roman), cu spinul din fier ⁴⁹.

DIE WICHTIGSTEN ERGEBNISSE DER IN DER SW-ZONE DER BURG VON ALBA IULIA DURCHFÜHRTEN ARCHÄOLOGISCHEN AUSGRABUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem zweiten Aufsatz, der den bei der römisch-katholischen Kathedrale von Alba Iulia durchgeführten archäologischen Forschungen gewidmet ist (der erstere, der sich auf die archäologische Stratigraphie bezog, erschien in SCIVA, 3/1985), behandelt der Verfasser einige während der Ausgrabungen *in situ* aufgefundene Metallgegenstände, die meisten davon aus Bronze oder Silber.

Aus den Schichten des 2. Jhs. werden u.a. drei Fibelbruchstücke aus der Kategorie der „*kräftig profilierten Fibeln*“ erörtert. Aus den Schichten des 3. Jhs. werden neben einer bronzenen Scharnier ein Bruchstück einer „*T-Fibel mit Scharniereinrichtung*“ eine bronzene „*Kniefibel*“ sowie eine silberne Fibel mit dreiteiligem Bügel behandelt. Das letzte Fibelbruchstück ist, seinen Fundumständen nach, zwischen 250—270 zu da-

⁴⁸ Un proces similar cu cel ce a condus în cursul secolului al X-lea la modificarea direcțiilor de evoluție a faciesurilor culturale de natură romanică din sud-estul Europei s-a consumat în aceeași epocă și în aria culturii Saltovo—Maiatk, cultură ce — *după opinia noastră, datorită unui complex fenomen de congruență* — prin una din expresiile ei majore — ceramica — apare ca direct înrudită și totodată — fapt plin de semnificații — contemporană cu faciesurile culturale din sud-estul Europei. În ceea ce privește procesul de întrerupere a evoluției culturii de tip Dridu—Alba-Iulia în Transilvania intracarpatică primele observații le-am efectuat noi (cf. R. Heitel, RRHA, 2, 1972, în special, p. 140—148; idem, SCIVA 34, 1983, 2, în general; idem, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 224 sq și, în sensul dat, p. 230). Din a doua jumătate a secolului al X-lea un proces similar s-a consumat și la nord de gurile Dunării, în Cimpia Munteniei la dreapta Dunării datorită în special atacurilor pecenege. În acest sens, de pildă, cf. Petre Diaconu, Studii. Revistă de istorie, 5, 1965, p. 1129; Mihai Sămpetru, Dacia, N.S. 18, 1974, p. 260 sq, Maria Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, în general; și dincolo de unele aserțiuni și ipoteze greu de acceptat, vezi și Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII*, Iași, 1985, p. 64 și passim. În legătură cu datarea pe cât posibil mai strinsă a ceramicii cu decor lustruit din perioada în discuție se poate de acum lua în considerare și importanta descoperire efectuată în nord-estul Bulgariei unde a putut fi datată și pe baza unei monede aflată *in situ*, monedă de la Leon al VI-lea și Alexandru emisă la Constantinopol între anii 886—912; cf. Kazimir Konstantinov, *Godinsnik na Muzcite ot severnoto Bulgarii*, 3, 1977, p. 30—37; mulțumim și pe această cale colegului Ernst Oberländer pentru faptul că ne-a atras atenția asupra acestei descoperiri.

⁴⁹ Piese au fost văzute și date la fel și de Adrian Bătrina căruia îi mulțumim și pe această cale.

tieren und läßt sich wahrscheinlich in die Gattung der Vorformen der „Zwiebelknopffibel“ einordnen.

Aus den Schichten des 6. Jhs. werden eine kreisförmige Beschlagplatte (vom Zaunzeug?) und eine kleine Schilddornschnalle mit unmittelbaren Gegenstücken in Moreşti analysiert. Weiter wird eine engere Datierung einer in einer Wohnung aus dem 6. Jh. gefundenen bronzenen Gürtelschnalle vom Typ Sucidava angestrebt. Der Meinung des Verfassers nach, konnte dieser Typ links der Donau nur zufällig nach dem Sturz des gepidischen Herrschaftszentrums von Sirmium im Jahre 582 und nach 587, einem der bekannten Zeitpunkte der awarischen Raubzüge südlich der Donau, eindringen. Der Verfasser stellt die links und rechts der Donau und in Siebenbürgen liegenden Fundorte der Schnallen von diesem Typ fest (Anm. 23u.24). Aus dem betreffenden Verbreitungsbild scheint ersichtlich zu sein, daß sich die Werkstätten in denen dieser Typ hergestellt worden ist, in der Umgebung von Sirmium, wie auch rechts, der Donau — bis 602 — befunden haben.

Auf Grund einiger sicheren archäologischen Beobachtungen und von stilistischen Bemerkungen ausgehend, bespricht der Verfasser die Datierung in die erste Hälfte des 10. Jhs. einer in einem Reitergrab gefundenen Gürtelplatte. Das Reitergrab überschneidet eine Wohnung der Dridu—Alba Iulia-Kultur aus der zweiten Hälfte des 9. Jhs., welche wahrscheinlich durch Brand Anfang des 10. Jhs. zerstört wurde.

Was den herzförmigen Gürtelbeschlag anbelangt, erörtert der Verfasser in einem kurzen Exkurs auch einige Fragen der leierförmigen Schnallen. Er kommt auf folgende Schlußfolgerungen: a) dieser Schnallentyp wird von dem ovalen Bügel hergeleitet der für spätarawische Zeit charakteristisch war; b) im ostmitteleuropäischen Raum kann seine Entwicklung seit der zweiten Hälfte des 9. Jhs. bis in die zweite Hälfte des 12. Jhs. verfolgt werden (Anm., 27); c) vom strukturellen Standpunkt (und vom Standpunkt der Verzierungs motive aus) ist die Entwicklung dieses Typs bis Anfang des 11. Jhs. schwer zu verfolgen, wobei die Veränderungen bedeutungslos sind. Abschließend werden die aus dem auf Grund einer Reihe von Münzen datierten (12. Jh). Gräberfeld stammenden Metallbeigaben vom Typ Bielo-Brdo der Untersuchung unterzogen.

Es wird darauf hingewiesen, daß sich die Schläfenrige mit S-förmigem Ende wahrscheinlich unter karolingischen Einflüssen schon vor dem Auftreten der Bielo-Brdo-Kultur verbreiten (die Frage wird auch in Verbindung mit dem Eindringen einiger für die Kottlachkultur kennzeichneten Elemente behandelt).

Eine letzte Schlußfolgerung bezieht sich darauf, daß es von einer Dridu—Alba Iulia—Kultur als solchen nur in den 9.—10. Jh. die Rede sein kann. In Südsiebenbürgen wird im 11. Jh. ihre Entwicklung durch die Magyaren und in den östlich und südlich der Karpaten gelegenen Gebieten durch die Petschenegen abgestoppt. Diese Erscheinung wird offensichtlich von dem gleichzeitigen Verschwinden der Keramik mit geglätteter Verzierung zum Ausdruck gebracht. Der Verfasser wird auf diese Fragen in einem zukünftigen Aufsatz über die im Bereich der römisch-katholischen Kathedrale entdeckte Keramik zurückkommen. Was die Datierung der Anfangsphase der heutigen Kathedrale in die erste Hälfte des 13. Jhs. anbelangt, weist man auf die mit Münzen vom König Andreas II. (1205—1235) datierten und der Meinung des Verfassers nach den deutschen Ansiedlern angehörigen Ziegelkistengräber hin.

Abb. 1. 1 Gürtelbeschlag (Bronze); zweite Hälfte 2. Jh.; 2 Scharnier (Bronze); erste Hälfte 3. Jh.; 3 Fragment einer T-Fibel mit Scharniereinrichtung (Bronze); 4 Schlüssel (Bronze); erste Hälfte 3. Jh.; 5 Fibel (Bronze); erste Hälfte 3. Jh.; 6 Fibel (Silber); erste Hälfte 3. Jh.; 7 Fragment einer Zwiebelnoppfibel; zweite Hälfte 3. Jh. (250—270?).

Abb. 2. 1 Gürtelschnalle vom Typ Sucidava (Bronze); zweites Drittel 6. Jh.; 2—4 Schläfenringe; 5 Fingerring (Silber); 12. Jh.; 6 Fingerring (Silber mit Legierung?); 12. Jh.; 7—8 Schläfenringe mit flachem Ende; erste Hälfte 12. Jh.

Abb. 3. 1 Pfeil (Eisen); Anfang 2. Jh.; 2 Fragment einer kräftig profilierten Fibel (Bronze) mit einer Münze aus der Zeit Trajans (98—117); 3 Fragment einer Fibel (Bronze); mit einer Münze von Antoninus Pius (139—161); 4 Fibel mit „halber Scheibe“ (Bronze); 2. Jh.; 5 Scharnier (Bronze); erste Hälfte 3. Jh.; 6 a, b. Fragment einer T-Fibel mit Scharniereinrichtung (Bronze); 7 a, b, c. Kniefibel (Bronze); erste Hälfte 3. Jh.; 8 Fibel mit dreiteiligem Bügel (Silber); erste Hälfte 3. Jh.

Abb. 4. 1 Zaumzeuggegenstand (Bronze); zweites Drittel 6. Jh.; 2 Schilddornschnalle (Bronze); zweites Drittel 6. Jh.; 3 Gürtelschnalle vom Typ Sucidava (Bronze); zweites Drittel 6. Jh.; 4 Gürtelbeschlag (Bronze) — herzförmig; erste Hälfte 10. Jh.; 5—6 Schläfenringe; 7 Fingerring (Silber); 12. Jh.; 8 Fingerring (Silber mit Legierung?); 12. Jh.; 9—11 Fingerringe 12. Jh.; 12 Schläfenring; 13—14 Schläfenringe mit flachem Ende; erste Hälfte 12. Jh.; 15 Schläfenring mit Kugel; erste Hälfte 12. Jh.; 16 a, b Bleisiegel; erste Hälfte 17. Jh.